

## Црквени сѝоменици из XIX века на подручју Подунавској и Браничевској окруџа

Данашње административне границе Подунавског и Браничевског округа обухватају територију коју чини 11 општина распрострањених на природно-географским просторима Смедеревског подунавља, Шумадије, Јасенице, Доњег поморавља, Стига, Звижда и Хомоља.

Ово сразмерно пространо подручје карактерише бројност и разноврсност сакралног споменичког фонда насталог током XIX века, преко кога се може пратити развој српског црквеног градитељства и сликарства новијег доба. Међу педесетак црквених споменика из XIX века које је служба заштите у Смедереву евидентирала и извршила њихову валоризацију налазе се значајна градитељска остварења која поседују вредна дела наших сликара XIX века, а неколико иконостаса у црквеним храмовима на овом подручју спада у сам врх српског иконописа XIX века и несумњиво заслужују посебну пажњу.

Почетком XIX века на овом подручју наставља се са раније започетом градитељском активношћу. И даље се подижу и обнављају нове црквене грађевине, али у знатно отежаним материјалним околностима. Материјалне могућности и недостатак искусних неимара утицали су на изглед новоподигнутих цркава. У овом периоду граде се углавном цркве брвнаре, скромних димензија и специфичног облика, које се везују за традицију народног неимарства. У првим годинама XIX века подигнуто је неколико цркава брвнара, али је данас очувана само једна и то стара црква у селу Четережу код Жабара из 1805. године.<sup>1</sup>

После II српског устанка у обновљеној Србији настају знатно повољније околности за градитељску делатност, како у обнављању, тако и у подизању нових црквених грађевина. Оваквим околностима допринели су повољни економски односи и пораст националног дохотка а за такво стање најзаслужнији је био кнез Милош.<sup>2</sup> Захваљујући управо кнезу Милошу на овом подручју после II српског устанка подиже се већи број црквених грађевина, а неке од њих је и сам кнез Милош градио као своје задужбине.

У почетку Милошеве владавине на овој територији и даље се граде цркве брвнаре. Хронолошки редослед цркава брвнара је следећи: Црква манастира Покајнице (1818), црква Св. Тројице у Селевцу (1827), црква брвнара на гробљу у Смедеревској Паланци (1830), и црква брвнара у Лозовику (1830/2).



Црква брвнара у Лозовику, 1830/2. год.

Наведене цркве саграђене су у облику издуженог брода са олтарском апсидом на источној страни и тремом на западној,



изузев цркве у Смедеревској Паланци која нема трем. Цркве леже на темељима од ломљеног камена, зидови се састоје од хоризонтално сложених брвана. Кровне конструкције су дрвене. Код цркава у Лозовику, Покајници и Селевцу кровови су високи и стрми, док је у Смедеревској Паланци кров блажег нагиба.

У унутрашњости све ове цркве су засведене дрвеним сводовима израђеним од шашовца. Таванице над тремом су равне и ниже, такође израђене од шашовца. Свака од ових цркава има двоја врата, од којих су главна на западној страни, а споредна на северном зиду ближе олтарском простору. Врата су једнокрилна, малих димензија, могу да буду и са уличним завршецима. Прозори су такође мали, правоугаоног облика, понекад са металним решеткама као што је случај код цркава у Смедеревској Паланци, Лозовику и Селевцу.

Уметничка вредност изведених архитектонских и декоративних елемената није код ових цркава исто заступљена, нити је стилски уједначена. Дуборезна и бојена декорација најчешће је пласирана на вратима, таваницама, ступцима на трему и иконостасима. Дуборез је углавном плитак. Често су поједини декоративни детаљи бојени.

О томе ко су били градитељи ових цркава немамо очуваних података, али по начину градње и употребљеном материјалу можемо претпоставити да су то били народни неимари, који су с колена на колена преносили своје богато занатско искуство. Вероватно су наведене цркве дела домаћих мајстора дрводеља и дрворезбара који су заједно учествовали не само у грађењу већ и у опремању унутрашњости. Управо због тога је у овим црквама постигнуто такво јединство архитектонско-конструктивних решења која су усклађена са унутрашњим обликовањем простора и црквеног намештаја.

У овом временском раздобљу граде се и црквене грађевине у бондручној конструкцији и од чврстог материјала по градитељским узорима цркава брвнара. Овако обликоване цркве настале по узору

на брвнаре у бондручној конструкцији су црква у селу Раброву из 1817. године, црква у Кисилеву из 1826, црква у Ореовици из 1825. и црква у Раму из 1831. го-



Црква Св. Николе у Кисилеву, 1826. год.

дине. Угледање на цркве брвнаре код набројаних храмова односи се пре свега на њихов унутрашњи просторни изглед са дрвеним бачвастим сводом и низом архитектонских елемената преузетих из брвнара. Најизразитији пример угледања на цркве брвнаре представља црква Успења Богородице у Ореовици код Жабара. Црква је саграђена у бондручној конструкцији као једнобродна грађевина издужене правоугаоне основе са седмостраном апсидом на источној и дрвеним тремом на западној страни. Кров цркве је благог нагиба и покривен је бибер црепом. Унутрашњост је засведена коритасти сводом од дасака. Врата и мали прозори са решеткама од кованог гвожђа имају облике карактеристичне за цркве брвнаре.

Црква у селу Осипаоници код Смедерева из 1826. године зидана је на класичан начин каменом и опеком али се по архитектонско-просторној концепцији ум-



ногоме ослања на градитељска решења црква брвнара. Црква представља грађевину правоугаоне подужне основе, са једном полигоналном апсидом на источној страни и бочним полукружним певницама, тако да источни део грађевине има облик триконхоса. На западној страни налази се трем полукружног облика, сачињен од шест дрвених стубаца, постављених на високу дрвену ограду. Целу грађевину покрива веома стрми и високи двоводни кров прекривен поцинкованим лимом. Унутрашњост храма засведена је дрвеним коритастим сводом. У пропорцијском односу крова цркве, према релативно ниским зидовима, поштовано је традиционално градитељско решење карактеристично за цркве брвнаре. Дрвени коритасти свод у унутрашњости цркве, дрвени трем, мали квадратни прозори такође су настали по узору на цркве брвнаре.<sup>3</sup>

Истовремено са подизањем црква брвнара двадесетих година XIX века на овом подручју обнављају се и граде цркве скромнијих димензија од чврстог материјала, обликоване као једнобродне грађевине, засведене полуобличастим сводом, без звоника и куполе. Њихова унутрашњост подељена је на неколико травеја пиластрима и потпорним луцима. Такве су Саборна црква светих арханђела у Пожаревцу из 1819. године, црква манастира Рукомије из 1825. године и црква Св. арханђела Михаила у Шетоњу (1829).

Саборна црква у Пожаревцу настала је у времену општих политичких и економских промена које су се одразиле и на културни живот, односно на развој архитектуре и уметности у Србији кнеза Милоша. У оваквој духовној клими осећају се и први видљиви знаци архитектонске преоријентације у области црквеног градитељства, који се примећују и на Саборној пожаревачкој цркви. Те промене се пре свега односе на величину грађевине, начин градње и употребљени материјал.

Саборну цркву у Пожаревцу подигао је кнез Милош Обреновић 1819. године.<sup>4</sup> Саграђена је од камена и опеке као једнобродна правоугаона грађевина са развијеним корпусом наоса подељеним у три тра-

веја. На источној страни налази се пространа полигонална апсида, док су на северном и јужном зиду изведене певничке апсиде истог облика. Што се тиче архитектонске концепције, црква је задржала облике традиционалног српског црквеног градитељства, па се стога може схватити као израз трајања оног што је неговано у претходним епохама богате српске градитељске традиције.

Црква Св. арханђела је временом мењала свој изглед. Услед сукцесивне изградње на њој је остварена симбиоза више стилских и конструктивних елемената, који се огледају у доградњи масивног класицистичког звоника у западном делу 1854. године и постављању портала на чеоној фасади 1936. године, обликованог у српско-византијском стилу.

Слична архитектонска решења као код Саборне цркве можемо срести на још неким црквама овог времена у Србији. То су црква Свете Тројице у Крагујевцу (1818) и црква у Јагодини, такође из 1818. године. Све три цркве (у Пожаревцу, Крагујевцу и Јагодини) подигао је кнез Милош. Њихова заједничка одлика је да су обликоване као једнобродне засведене грађевине са обичним певничким апсидама, за зидање је коришћен чврсти материјал, а такође су све три првобитно подигнуте без звоника, које су накнадно добиле са западне стране.

Цркве овакве архитектонске концепције грађене су широм кнежевине Србије и тридесетих година прошлог века, а најближи пример угледања на архитектуру пожаревачке цркве свакако представља црква у Ваљеву из 1837. године.<sup>5</sup>

Није познато ко је био градитељ Саборне цркве у Пожаревцу. Њега треба тражити међу познатим мајсторима који су градили остале Милошеве задужбине у кнежевини Србији. Можда је њен градитељ био познати неимар Милутин Гођевац који је саградио многе Милошеве цркве или мајстор Тодор Петровић из Пожаревца који је деловао на овом подручју у времену када је Саборна црква подигнута.



Кнез Милош Обреновић подигао је и данашњу цркву манастира Рукомије 1825. године, на месту старије цркве коју су Турци 1813. године срушили до темеља<sup>6</sup>. Црква манастира Рукомије представља једнобродну грађевину правоугаоне основе без кубета, са једном полукружном олтарском апсидом на источној страни. Унутрашњост је засведена подужним полуобличастим сводом који се ослања на бочне зидове грађевине. Зидана је ломљеним каменом. На цркви се истичу лепо обрађени портали са каменим оквирима.

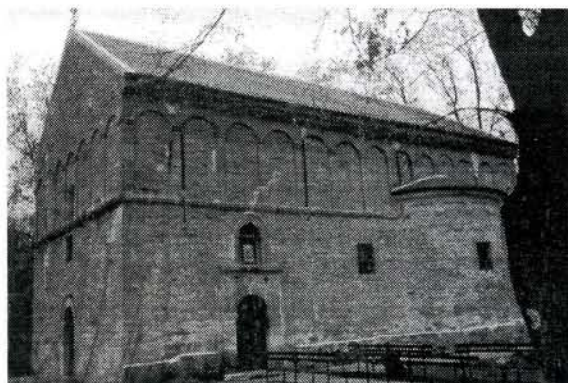


*Црква манастира Рукомије, 1825. год.*

Црква Св. арханђела Михаила у Шетоњу подигнута је 1829, године као једнобродна грађевина правоугаоне основе са једном полукружном олтарском апсидом на истоку и истим певничким апсидама. Црква је зидана каменом у кречном малтеру и омалтерисана је. Уз западни зид цркве накнадно је дозидана припрата и масивни звоник.

Тридесетих година XIX века и даље се граде једнобродне цркве засведене полуобличастим сводом, без кубета и звоника.

Таква је и црква Заова код Малог Црнића која је подигнута 1837. године на темељима Карађорђевог цркве из 1805. године<sup>7</sup>. Данашња црква представља једнобродну грађевину правоугаоне основе са једном олтарском апсидом на истоку и две певничке апсиде. Унутрашњост је засведена полуобличастим сводом подељеним на три травеја. Црква је зидана ломљеним каменом и није малтерисана.



*Црква Заова, 1837. год.*

На свим фасадама цркве налази се богата камена пластична декорација, посебно испод кровног венца, на олтарској и бочним апсидама и око улазних врата. Фасаде цркве рашчлањене су по хоризонталу једним каменим профилисаним венцем изнад кога се целом дужином јужног, северног и западног зида протеже фриза са низом полукружних лукова који се ослањају на плитке пиластре са малим капителима. Кровни венац цркве је профилисан а испод њега је зупчасто постављен ред опека. Пластична камена декорација сачувана је и на олтарским и бочним апсидама. Испод кровног венца олтарске и бочних апсида налазе се аркаде са по пет повезаних седластих лукова који се ослањају на мале конзоле. Ови луци имају искључиво декоративну улогу и настали су под утицајем исламског градитељства. Изузев ових лукова под утицајем исламске традиције настале су и нише изнад јужног и западног портала.

На цркви се налазе и два украшена портала израђена од камена пешчара. Цео јужни портал уоквирен је правоугаоним профилисаним каменим оквиром. Надвратник је чипкасто обрађен са мноштвом геометријских и флоралних мотива. Западни портал је знатно једноставније израде.

Четрдесетих година прошлог века на овом подручју долази до постепеног прихватања каснобарокних и класицистичких архитектонских елемената. У овом времену граде се за дотадашње прилике сразмерно велике цркве од трајнијег материјала лоциране у већини случајева у ново-



формираним центрима насеља. У архитектонском обликовању црквених грађевина долазе до изражаја западњачки средњоевропски стилови који углавном нису доследно спровођени. Под утицајем западњачке архитектуре, која је у ове крајеве стигла преко Војводине на прочељима храмова појављују се звоници. Изузев појаве звоника мења се и општа архитектонска композиција цркава. Основе црквених грађевина су разуђеније, олтарске апсиде су наглашеније, а бочне певнице су издвојене као посебно обликовани простори. Фасаде су рашчлањене венцима и пиластрима, а у обради фасадних површина приметна је и плиткорелефна орнаментика.

Прве црквене грађевине са звонцима и каснобарокним и класицистичким елементима на овом подручју су: црква Св. арханђела у Кусадку подигнута 1847, црква Петозарних мученика у Смољинцу из исте године и црква Св. Петра и Павла у Коларима такође из 1847. године и нова црква у селу Четережу подигнута 1854. године.

Најрепрезентативнија и највећа од набројаних цркава је нова црква у Четережу. Она је подигнута као једнобродна



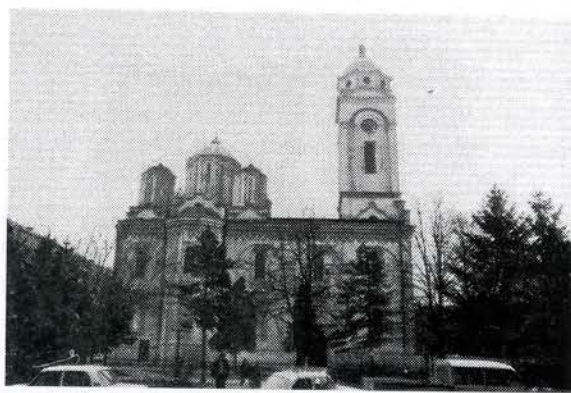
Нова црква у Четережу, 1844. год.

грађевина са једном пространом олтарском апсидом на источној страни. На бочним зидовима налазе се певничке апсиде које су издвојене као посебно обликовани простори. Унутрашњост цркве просторно је подељена на олтарски простор, наос и припрату изнад које је хор. Црква је обликована у духу неокласицизма, пластична плиткорелефна декорација на фасадама је скромна, тако да на грађевини долази до изражаја мирна ритмика фасадних површина. На западној страни цркве налази се двоспратни звоник са барокним кровним завршетком.

Средином XIX века, са променама политичких прилика у Србији и под утицајем романтичарских тежњи младог грађанског друштва у српској црквеној архитектури све више долази до истицања и обнављања традиционалних националних форми и облика. Романтичарско обнављање традиције управо се десило на овом подручју, и то у Смедереву изградњом цркве Светог Георгија 1854. године<sup>8</sup>.

Црква Светог Георгија мада не носи све одлике романтичарске архитектуре означава прекретницу у развоју српске црквене архитектуре XIX века. Цркву је саградио познати македонски неимар Андреј Дамјанов из Велеса који је познат као градитељ црквених грађевина у духу српске црквене традиције. Претходна искуства Дамјанова у грађењу православних храмова нису била мала. Градио је цркве у Скопљу (1835), Кратову (1836), Велесу (1840) и др.<sup>9</sup>

По свом архитектонском склопу црква Св. Георгија у Смедереву припада



Црква Св. Георгија у Смедереву, 1854. год.



комбинацији триконхоса развијеног уписаног крста и тробродне базилике, са пет купола. Изнад крова издижу се на коцкастим постолјима централна дванаестострана и четири мање осмостране куполе дијагонално распоређене око централног кубета. Својим витким тамбурима куполе се уклапају у целокупну архитектонску композицију масе храма. На источној страни налазе се три полигоналне апсиде, од којих је средишња нешто већа, док су на северном и јужном зиду у попречној осовини крста изведене певничке конхе.

Унутрашњи простор храма подељен је на наос, припрату и олтарски простор. Наос је подељен уздужно са по три стуба кружног пресека са јужне и северне стране на три дела. Горњу конструкцију наоса чине полуобличасти сводови изнад средишњег и бочних бродова који се ослањају на лукове, који почивају на слободним стубовима и подужним зидовима грађевине. Изостављањем преградног зида између наоса и припрате црква у унутрашњости делује као тробродна базилика. На пресеку кракова крста конструисана је централна купола коју носе четири масивна стуба. Прелаз из квадратне основе у круг кубета изведен је преко пандантифа. Између кракова крста налазе се четири мање куполе које леже на сводовима бочних бродова цркве, дајући јој импозантан изглед.

Архитектонска декорација цркве Светог Георгија веома је богата. Код обликовања пластичне декорације долази до изражаја мешавина српске средњовековне традиције, барока и исламског утицаја. Утицај српске средњовековне традиције приметан је на фасадама које су вертикално подељене плитким пиластрима и украшене низом слепих аркада са малим профилисаним конзолама. Исламски утицаји приметни су на карактеристичним облицима профилације у виду седласто преломљених лукова, који искључиво служе као декоративни мотиви у исламском градитељству. Елементи барокне декорације употребљени су приликом обраде портала и прозорских отвора.

Градитељска замисао просторног и конструктивног решења цркве Св. Георгија произашла је из традиционалног српског средњовековног градитељства, по угледу на цркву манастира Манасије. Мада се по својој архитектури смедеревска црква у многоме ослоња на архитектуру Манасије, понајвише у поставци пет купола над наосом, то није донело чисту примену једног стилског концепта. Градитељ смедеревске цркве на овој грађевини остварио је симбиозу више стилских, конструктивних и функционалних елемената, који се пре свега огледају уградњом масивног барокног звоника у западно прочеље грађевине развијеног уписаног крста са триконхосом, која у унутрашњости делује као тробродна базилика. Мада је црква Св. Георгија настала у времену буђења романтизма у Србији, она не носи све одлике романтичарске српске архитектуре. Црква преноси старе градитељске обрасце српске богате градитељске традиције од којих је мајстор Андреја Дамјанов сачинио сложеније решење и тиме створио јединствен архитектонски споменик који спада међу најлепше и највеће црквене грађевине XIX века у Србији<sup>10</sup>.

И поред чињенице да су се на овим просторима зачеле романтичарске идеје изградњом смедеревске цркве, у другој половини XIX века на већини црквених храмова долазе до изражаја различити стилски елементи из претходних епоха барока и класицизма који нису доследно спровођени, већ се међусобно преплићу и комбинују са домаћом традицијом. Такве су цркве у Петровцу на Млави (1867), Марковцу (1872), Михаиловцу (1873), Жагубици (1874), Браничеву (1875), Липама (1885) и др.

У другој половини XIX века подигнуто је свега неколико црквених грађевина са елементима романтичарске архитектуре као што су цркве: у Великом Градишту (1856), Милошевцу (1870), Жабарима (1870), Рановцу (1874), Азањи (1884) и Смедеревској Паланци (1892-94).

Међу набројаним храмовима најчистији романтичарски стилски концепт при-



мењен је код цркве у Смедеревској Паланци. Црква је подигнута као једнобродна грађевина засведена полубличастим сводом са једном полукружном олтарском апсидом на источној страни и правоугаоним певницама изнад којих се уздижу два мала полигонална кубета. Над источним делом цркве уздиже се још једно осмострано кубе, које је у односу на архитектонску масу грађевине веома мало. Изнад западног дела цркве уздиже се витки осмострани звоник. У обради фасада цркве присутни су декоративни елементи преузети из средњовековне традиције: аркадни фриз, бифоре и трифоре, розете.



Црква Св. Преображења у Смедеревској  
Паланци, 1892-1894. год.

Крајем XIX века градитељи ће се и на овом подручју окретати средњовековној националној архитектури, када долази до обнове српско-византијског стила у архитектури црквених грађевина. Преузимањем архитектонских облика из Византије и националне средњовековне архитектуре настало је и неколико црквених грађевина крајем XIX века и на овим просторима.

Опште одлике тих грађевина садржане су у крстообразној основи и степеновању маса ка средишњем кубету, што је у односу на дотадашње црквене грађевине представљало новину. Оваква решења примењена су на црквама: Светог Николе у Пожаревцу (1890), у Божевцу (1890) и Малом Црнићу (1892-94).

Црква Св. Николе у Пожаревцу обликована је као крстообразна грађевина са једнаким краковима крста, једном осмостраном куполом изнад централног простора и олтарском апсидом на истоку. Фасаде су обрађене црвеном фугованом опеком. Архитектонским обликовањем и наглашеном чврстом структуром потенциран је примарни утисак кубичности стила. Основа цркве у Божевцу такође је у облику слободног крста. За разлику од цркве Св. Николе у Пожаревцу тамбур на божевачкој цркви је кружног пресека, а изнад западног дела уздиже се звоник. Западну фасаду наглашава наткривени портик. Фасаде су малтерисане и украшене фризом слепих аркада.

Истог типа је и црква Светог Игњатија Богоносца у Малом Црнићу, у облику слободног крста са куполом кружног пресека изнад централног простора. Фасаде цркве су полихромне обрађене наизменичним редовима бојеним окером и теракотом. На западној фасади налази се наткривени портик са два канелирана стуба. Поред цркве је 1906. године подигнут звоник обликован у српско-византијском стилу.

Црквени храмови на подручју Браничевског и Подунавског округа поседују вредна дела сликарства, као и велики број предмета примењене уметности. У овдашњим црквама стварали су познати српски иконописци и сликари XIX века као и велики број анонимних и познатих мајстора зографског сликарства.

Почетком XIX века сликарска делатност на овом подручју је у знатној мери одређена духовним и уметничким наслеђем српске средњовековне традиције. Док у областима преко Дунава долази до наглог преображаја у уметности победом барокних струјања са запада, на овом по-



дручју и даље делују сликари окренути традиционалним схватањима заснованим на начелима касновизантијске уметности. У условима изолованости од културних збивања у Европи, у овом периоду настају сликарска дела рађена у застарелом маниру и прилагођена скромном укусу својих наручилаца. Та сликарска дела раде анонимни или познати, али углавном нешколовани сликари звани зографи са својим мајсторским дружинама. Порекло ових сликара потиче из грчких и цинцарско-македонских радионица, који лутајући од места до места остављају своја дела широм Србије. Сликаство зографа развијало се у наивним облицима са изванредно развијеним осећањима за декоративност. Поред извесних локалних варирања, у погледу стилског израза, иконографског репертоара и технике сликања, сликарство зографа се и даље круто држало традиционалних канона и образаца.

Међу значајнијим сликарским остварењима анонимних зографа из почетка XIX века издвајамо иконе из цркава у Крњеву, Кличевцу, Ореовици, Раброву и Орешковици. Квалитетом сликарског поступка посебно се истиче анонимни зограф који је 1803. године радио престононе иконе Богородице и Христа и царске двери у селу Орешковици код Петровца на Млави. На овим иконама испољен је изванредан смисао за декоративност, а непоновљиве декоративне партије изненађују нас на овим иконама које су најближе наивним облицима народне уметности.

Највећи број покретних икона које су радили анонимни зографи налази се у старој цркви брвнари у Крњеву. Иако је скоро половину икона из Крњева зуб времена потпуно оштетио, очувано је око педесет фрагмената некадашњих минијатурних триптиха који су рађени почетком XIX века<sup>11</sup>.

На свим крњевачким иконама, односно на средњим деловима триптиха насликани су ликови Богородице са малим Христом. На крилима триптиха насликани су ликови светитеља чији су култови били нарочито неговани у народу.



*Богородица са Христом, икона из цркве брвнаре у Крњеву, почетак XIX века*

Посматрано у целини, зографско сликарство на крњевачким иконама делује хетерогено. Многа заједничка сликарска обележја, као и неке видљиве разлике у сликарском изразу као што су присутна графичистичка решења и наивно схваћен декоративни манир, показују да се ради о различитим мајсторским радионицама. На већини икона натписи су на грчком језику, па према томе ауторе ових икона треба тражити на југу, у радионицама грчког и македонског сликарског подручја. Придржавајући се начела зографске уметности, користећи византијску ликовну формулу, аутори крњевачких икона уносе у њу своја ликовна схватања, која се осећају на неким иконографским детаљима. По наивном интерпретирању ликова и декоративном сликарском маниру зографско сликарство на крњевачким иконама превасходно припада народној уметности.

У овдашњим црквама наилазимо и на дела познатих зографа с почетка века:



домаћег мајстора Стефана Молера који је радио иконе за стари иконостас Тршке цркве 1811, зографа Константина аутора икона покајничког иконостаса и Јање Молера најплоднијег мајстора зографског сликарства не само на овом простору већ и широм Србије.

Зограф Константин, иконописац невеликих сликарских знања, чија се дела налазе у више цркава на простору централне и северне Србије сликао је иконе на иконостасу цркве Покајнице 1818. године.<sup>12</sup>

Покајнички иконостас представља дрвену преграду једноставног конструктивног склопа, мањих димензија. Распоред икона на иконостасу је следећи: на северним дверима представљена је стојећа фигура св. арханђела Михаила, а на крилима царских двери насликана је композиција Благовести и ликови светог Петра и Павла. Прву зону иконостаса чине пет престоних икона: свети Никола, Богородица са малим Христом, Христос на престолу, свети Јован Крститељ и свети Георгије. У другој зони иконостаса образован је Деизисни чин, док је у трећој зони у њеном средишњем делу смештена икона са представом оплакивања Христа и две иконе са ликовима св. апостола Вартоломеја и св. Јакова.

На свим иконама покајничког иконостаса препознајемо карактеристичан ликовни манир зографа Константина. Фигуре су статичне са скраћеним пропорцијама, крупних глава и великих широко отворених очију. Инкарнат је сликан окером са маслинастим сенчењем, преко кога су местимични акценти беле боје на капцима и на челу. На свим фигурама приметан је јак графицизам, што се посебно уочава приликом обраде драперија које су чврсто моделоване у крупним наборима насликаним широким потезима кичице.

Слична иконописна решења покајничком иконостасу можемо срести у цркви брвнари у селу Гложанима код Свилајнца, цркви брвнари у Вреоцима код Лазаревца као и на иконостасу из некадашње цркве у Брески чији се делови данас налазе у цркви Звечки и у Обрено-

вачкој цркви.<sup>13</sup> Набројане иконостасе радио је зограф Константин, а најближа аналогија покајничким иконама биле би иконе на иконостасу у цркви брвнари у Вреоцима. По сликаној декорацији, распореду икона, иконографским решењима, оба иконостаса имају заједничка сликарска обележја, занемарујући ситне разлике у сликарском изразу.

Највећи број икона зографског сликарства у овдашњим храмовима оставио је један од најпознатијих зографа Милошевог времена Јован Стергевић, познатији као Јања Молер.

Јања Молер сликао је иконостасе за три цркве брвнаре у смедеревском крају: у Смедеревској Паланци, Лозовику и Селевцу.

Иконостас цркве у Смедеревској Паланци сликан је 1830. године<sup>14</sup>. Све иконе на иконостасу изузев царских двери рад су Јање Молера и оне спадају у његова просечна иконописна остварења.<sup>15</sup>

Иконе на лозовичком иконостасу које је Јања Молер радио 1831. и 1832. године<sup>16</sup> представљају нешто боља ликовна оства-



Христ који благосиља, пресѐйна икона са иконостаса у цркви брвнари у Лозовику, 1831-1832. год.



рења у односу на иконостас у Смедеревској Паланци. Иконостас је подељен на три зоне, а распоред икона је следећи: на северним и јужним дверима приказани су арханђел Михаило и архиђакон Стефан, на крилима царских двери насликане су Благовести и 4 јеванђелиста. На престо-ним иконама с лева на десно налазе се иконе: св. Георгије, Исус Христос са анђелима, св. Никола, Богородица са малим Христом, Исус Христос, св. Јован Претеча и недремано око. Изнад царских двери је икона св. Тројице. Изнад престоних икона смештен је Деизисни чин са апостолима. Иконостас се завршава дрвеним крстом са представом Распећа и две иконе са ликовима Богородице и св. Јована Богослова.

На свим овим иконама можемо препознати особени ликовни манир Јање Молера. По сликарском поступку и иконографским решењима њихова заједничка одлика је да су рађене у духу традиције касновизантијског сликарства са елементима левантинског барока. Јањин лако препознатљив стил огледа се у снажно израженој декоративности са статичним и непропорционалним фигурама сликаним шароликим колоритом са пуно злата.

Најрепрезентативнији иконостас Јање Молера на овом подручју налази се у цркви брвнари у Селевцу који је сликан 1834. године. На иконостасу се налази укупно 48 икона различитих форми и димензија. По тематској садржини селевачки иконостас је знатно богатији у односу на друге иконописне целине Јање Молера.

И на овом иконостасу долазе до изражаја Јањине препознатљиве ликовне карактеристике: статичност фигура, јак графичизам, безизражајне физиономије са укоченим погледима широко отворених очију, шаролик колорит са употребом злата и др.

У односу на друге иконостасе које је сликао Јања Молер, на селевачким иконама пропорције фигура су анатомски усклађеније, композициона решења су уравнотеженија, а обрада фигура и драперија је брижљивија. Међутим, као и на њего-

вим осталим сликарским остварењима и овде се осећа његово тврдокорно постбарокно схватање са традиционалном касновизантијском иконографском основом.

Изузев икона на иконостасима црква брвнара у смедеревском крају на овом подручју иконе Јање Молера се налазе и у црквама манастира Рукумије (1832), у цркви Св. арханђела у Пожаревцу (1830) и Кусадку (1832).

У овдашњим храмовима почетком XIX века радила су и два школована сликара са подручја Хабзбуршке монархије: Никола Апостоловић из Земуна који је сликарство учио код Димитрија Братологића и Арсеније Јакшић из Беле Цркве вероватно ученик Павела Ђурковића<sup>18</sup>.

Никола Апостоловић је у смедеревском крају радио већину икона за иконостас старе цркве на гробљу у Смедереву 1808. године и две престоне иконе св. Николе и св. Јована Крститеља за иконостас цркве Св. архистратига у Осипаоници 1827. године<sup>19</sup>.

Иконе Арсенија Јакшића налазе се у Кличевцу, Кисилеву и Браничеву. У цркви Св. Трифуна у Кличевцу сачуване су четири његове престоне иконе са старог иконостаса из 1820. године: Богородица на престолу, Исус Христос, свети Јован Крститељ и свети Никола. У Кисилевачкој цркви Арсеније Јакшић радио је престоне иконе и царске двери 1826. године, а у цркви Св. пророка Јермије у Браничеву налазе се његове две престоне иконе рађене 1838. године.

Тридесетих и четрдесетих година XIX века на овом подручју наилазимо и на иконе познатог домаћег сликара Живка Павловића Молера из Пожаревца. Своју сликарску делатност Живко Павловић започео је у Кисилеву код Пожаревца где слика неке делове иконостаса 1837. године. Затим ради иконостас у рамској цркви 1839. године, а за цркву Заову ради зидно сликарство и иконостас у времену од 1846–1849.<sup>20</sup>

Живко Павловић је у цркви Заови оставио једно од својих најбољих уметничких остварења које донекле представља рекапитулацију његовог целокупног стваралаштва.



Иконографски програм живописа у Заови је уобичајен и чине га сцене из циклуса великих празника, сцене из живота св. Јована Крститеља као и велики број појединачних представа светитеља. Посматрано у целини, зидно сликарство цркве Заове по својим ликовним вредностима делује неуједначено и хетерогено је по ликовним квалитетима. На композицијама из циклуса великих празника и већини представљених појединачних фигура светитеља долази до изражаја застарели манир зграфског сликарства, где није показано веће ликовно умеће. Другу групу зидних слика представљају композиције са илустрацијама из живота св. Јована Крститеља, композиције Христа Пантократора и Бога Саваота на своду, Успење Богородице на западном зиду и неколико појединачних представа светитеља. Ову групу зидних слика карактеришу маштовитија композициона решења, већа декоративност костима, усклађени колорит и индивидуални израз ликовна.

Изузев зидног сликарства, Живко Павловић је за цркву Заову израдио и иконе на иконостасу, које представљају једно од његових најбољих иконописних остварења.

Као и на зидном сликарству и на иконостасу у Заови осећају се одређене противречности, а из њих је саздано целокупно Павловићево сликарство, које представља особен и оригинални израз у оквиру српског сликарства XIX века.

Средином и у другој половини XIX века на овом подручју веома су цењени и тражени чланови сликарске породице Марковић: Милија, Иван, Радован и Никола.

Педесет година Милија Марковић најпре самостално ради иконостас манастира Рукомије, затим са братом Иваном ради зидно сликарство и иконостас у Смољинцу и иконостас у Витовници.

За разлику од Милије Марковића, који је био привржен традиционалном начину сликања, његов син Никола је школовани сликар који ради у романтичарском расположењу. Никола Марко-

вић је прва сликарска знања стекао од оца са којим у почетку заједно ради, а касније учи код Стеве Тодоровића<sup>21</sup>. Са Стевом Тодоровићем Никола касније постаје најближи сарадник и једно време заједно раде иконостасе. Као сликар Никола се усавршавао у Немачкој и Француској, а у времену између 1865. и 1870. године заједно са братом Радованом студира на фирентинској Академији уметности<sup>22</sup>.

На овом подручју Никола Марковић ради иконостас у пожаревачкој Саборној цркви 1870. године, у Милошевцу (1872) и Жагубици (1874).

На овим иконостасима препознатљив је особени Марковићев ликовни манир, који је посебно уочљив на композицијама Благовести на царским дверима. Код сва три иконостаса Марковићев начин сликања Благовести обележен је меком моделацијом, топлим колоритом и сигурном дефиницијом облика сликаних широким пастуозним намазима. У погледу иконографских решења и распореда икона код сва три иконостаса не уочавају се неке битне разлике.

У кругу познатих и истакнутих сликара који делују на овом подручју у другој половини XIX века јавља се Димитрије Посниковић ученик Димитрија Аврамовића. Димитрије Посниковић своја сликарска остварења оставио је у црквама у Жабарима (1872–74), Коларима (1875) и Браничеву (1877).

Један од најпознатијих сликара романтичарске епохе Стева Тодоровић радио је на овом подручју у неколико цркава. У новој цркви Светог Петра и Павла у Лозовику 1893. године ради неке делове иконостаса, а 1894. заједно са својим ученицима ради иконостас цркве Св. Игњатија Богоносца у Малом Црнићу. У цркви Св. Преображења у Смедеревској Паланци Стева Тодоровић ради заједно са својом супругом Полексијом зидну декорацију и иконостас у времену од 1901–1903. На зидним површинама цркве у Паланци приказано је неколико композиција рели-



гиозне садржине и из српске историје, као и неколико појединачних представа светитеља и српских владара. Брижљива обрада фигура, прецизан цртеж, танано осећање за склад боја одлике су икона на иконостасу паланачке цркве.

Наш познати сликар реалиста Ђорђе Крстић је на овом подручју после повратка са школовања у Минхену 1884. године сликао свој први иконостас у цркви Светог Вазнесења у Старом Селу код Велике Плане. И поред тога што је ово његово прво огледање у религиозној тематици иконе на иконостасу у Старом Селу носе све одлике његовог сликарства: висока патетика гестова, контрасти светлости и таме, наглашена пластична обрада фигура.

Пет познатих представника минхенске школе: Живко Југовић, Ђорђе Крстић, Петар Раносовић, Ђока Миловановић, Димитрије Андрејевић предвођени Стевом Тодоровићем окупили су се 1893. године да осликају иконостас за нову цркву у Лозовику<sup>23</sup>. На лозовичком иконостасу они су заједно насликали укупно 25 икона различитих форми и димензија. Иако овај сликарски ансамбл не делује уједначено ни стилски ни по квалитету, од великог је значаја то што је на њему радило толико познатих сликара.

Црквени храмови на подручју Браничевског и Подунавског округа поседују велики број предмета примењених уметности, међу којима има вредних примерака радова занатско-уметничке израде, дуборезних радова, црквеног веза, намештаја и богослужбених књига. Бројни предмети примењених уметности су стизали као поклони из других земаља и утицали су на рад домаћих радионица, а самим тим и на подизање нивоа обраде и квалитета. И поред чињенице да су многи предмети нестали у ратним пустошењима и разарањима ипак у појединим црквама на овом подручју можемо наћи понешто вредно и значајно за изучавање српске уметности XIX века. Највећи број предмета примењених уметности скупљених на једном месту поседује Саборна црква у Пожаревцу. У цркви се налази већи број

богослужбених предмета занатско-уметничке израде насталих током XIX века. На некома од њих се налазе приложнички натписи, а посебно су интересантни један филигрански крст и оков за јеванђеље из 1868. године. Оба предмета су рад познатог српског златара Стојића који је златарски занат учио на западу. На оба предмета налазе се сигнатуре и жигови златара Стојића.<sup>24</sup> Од осталих предмета занатско-уметничке израде из Саборне цркве издвојили смо и два окова за јеванђеља из 1848. и 1849. године, као и велики престоци крст рад мајстора Јефрема из Пећи. У цркви Заови чува се један филигрански крст из 1860. године, поклон кнегиње Јулије Обреновић. Крст је богато украшен сребрним оковом израђеним у техници филигран са гранулацијом. Вредних предмета примењене уметности из XIX века има и у црквама у Крњеву, Великом Градишту, Кусадку, Коларима, Жагубици, Милошевцу, Заови, манастиру Рукомији, Витовници и др.

Значајну вредност у црквама на овом подручју представљају и примерци старих рукописних и штампаних књига из XIX века.

Завршавајући овај преглед црквених споменика из XIX века на подручју Подунавског и Браничевског округа треба нагласити да је сваки од њих задржао своју првобитну намену, а већина их је утврђена за споменике културе. Пошто су и сада у функцији њихово чување и обезбеђење, као и покретни споменички фонд у њима, углавном је поверено црквеним општинама и манастирским братствима без чије би бриге била отежана заштита споменика ове врсте.

Са становишта техничке заштите велики број црквених грађевина из XIX века на овом подручју не задовољава основне принципе заштите. Многим црквама потребна је стручна обнова, а поједине су чак веома запуштене. На жалост, због недостатка финансијских средстава мере техничке заштите углавном се предузимају на црквеним споменицима који су проглашени за споменике културе од великог и изузетног значаја, а такви су



међу црквеним споменицима XIX века на овом подручју ретки тако да је мали број цркава из XIX века на овом подручју саниран и обновљен. Служба заштите је до сада извршила санацију и техничку заштиту на следећим црквама: Покајници, цркви брвнари у Смедеревској Паланци, цркви Успења Богородице у Ореовици, цркви Св. арханђела Гаврила у Кусадку, цркви Светог Георгија у Смедереву, цркви Св. архангела Гаврила у Великом Градишту, Саборној цркви у Пожаревцу, цркви Вазнесења Господњег у Друговцу, цркви Заови и цркви Св. арханђела Гаврила у Баничини.

Када је у питању заштита иконостаса и покретног споменичког фонда из XIX века, морамо констатовати да ни она не задовољава. Тачније, неопходно је извршити конзерваторско-рестаураторске интервенције на великом броју иконостаса и покретних уметничких предмета, јер су многи у веома лошем стању очуваности. Од иконостаса и покретног споменичког фонда у овдашњим црквама до сада је по нешто и заштићено као што су: иконостаси из XIX века цркве манастира Копорина, Покајнице, старе гробљанске цркве у Смедереву, цркве Заове, цркве у Азањи као и збирка покретних икона и рукописних и штампаних књига из XIX века из старе цркве у Крњеви.

На крају такође треба нагласити да посебни проблем заштите црквених споменика на овом подручју представља недостатак апарата за гашење пожара, што је на жалост чест случај са многим црквеним споменицима широм Србије.

Решавање свих ових проблема чувања и заштите црквених споменика на подручју Подунавског и Браничевског округа треба да буде брига како надлежних институција заштите и власника, тако и шире друштвене заједнице. Само заједничком међусобном сарадњом, уз одређеније дефинисање обавеза и обезбеђивању сталног стручног увида моћи ће да се заштити историјска и културна баштина овог подручја.

#### НАПОМЕНЕ

1. Д. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 179.
2. М. Коларић, Класицизам код Срба II, Београд 1966, 24.
3. В. Касалица, Архитектура цркве св. архитрата Гаврила у Осипаоници, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 95.
4. У једном извештају из 1832. године Јосиф Милосављевић шаље кнезу Милошу попис новосаграђених цркава нахије пожаревачке, подигнутих за време кнежеве владавине где каже да је пожаревачка црква грађена 1819. године. По наредби кнеза Милоша 1837. године сачињен је списак цркава које је кнез Милош подигао својим трошком где се такође наводи да у Пожаревцу постоји мирска црква св. арханђела зидана 1819. АС-КК, X, 749-1837; АС-КК, XXI, 1437-1832.
5. Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 112.
6. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1951, 289.
7. Л. Павловић, Манастир Заова у светлости архивске грађе, Виминацијум 3, Пожаревац 1988, 87-114.
8. Ж. Шкаламера, Обнова "српског стила" у архитектури, Зборник за ликовне уметности Матице српске 5, Нови Сад 1969, 194.
9. Исто, 195.
10. В. Касалица, Црква светог Георгија у Смедереву, Гласник ДКС 14, Београд 1990, 126-128.
11. В. Касалица, Иконе из Крњева, Смедеревско 1987.
12. В. Касалица, Покајница и Захвалница, Виминацијум 7, Пожаревац.
13. Р. Станић, Сликарство икона, Молитва у гори, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1994, 51.
14. Исто, 53.
15. Исто, 54.
16. Р. Станић, нав. дело, 53.
17. Исто, 55.
18. Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије, 243-245.
19. Б. Вујовић, Никола Апостоловић – живописац земунски и белиградски, Зборник Народног музеја, Београд 1982, 80, 89.
20. В. Касалица, Сликарство цркве Заове, Гласник ДКС 17, Београд 1993, 152-155.
21. М. Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма, Нови Сад, 1974, 41-42.
22. М. Јовановић, нав. дело, 41-42.
23. М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд 1987, 147.
24. В. Касалица, Ризница Саборне цркве у Пожаревцу, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 143.